

Л.В.Цубов, Н.М.Божко

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ОРГАНІЗАТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ

© Цубов Л.В., Божко Н.М., 2000

Розглянуто діяльність Михайла Грушевського щодо заснування української академічної школи.

The paper deals with Mykhailo Hrushevsky's activities aimed at founding a Ukrainian academic school.

У другій половині XIX ст. почалося пробудження та культурне відродження багатьох народів, позбавлених своєї державності в Російській імперії. Національно свідомі сили, пробуджуючись до творчої діяльності, перш за все відчували потребу у власних наукових інституціях, які могли б стати предтечами формування національних наукових шкіл. Бо, хоча наука має міжнародний характер, все-таки є велика потреба дослідження власних національних потреб, духовного розвитку народу, визначення місця культури даного етносу і його внеску в світову культуру. Дане завдання може вирішити тільки власна наукова школа.

Україна довгий час була позбавлена можливості творити власне культурне й наукове життя. Соціально-політичний рух в Україні наприкінці XIX ст. проходив у рамках, зарегламентованих антиукраїнськими указами великодержаних структур. Навіть легальна культурно-просвітницька діяльність громад викликала невдоволення російських правлячих кіл. Щоб запобігти зростанню українського національного руху царат використовує укази, що забороняють видання українською мовою наукових, релігійних та освітніх праць, припиняють діяльність недільних шкіл, змушують багатьох активних громадянів покинути Україну.

Після незначного послаблення імперської цензури на початку 70-х років громадівці знову починають відновлювати свою діяльність. Особливо про це свідчить діяльність заснованого в Києві у 1873 році з ініціативи відомого етнографа П.П.Чубинського Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, яке плідно працювало над вивченням історії, економіки, етнографії України. Завдяки цьому громадівці, за словами відомого антрополога та етнографа Ф.Вовка, дістали те, що “мали повне право: збиратись і відкрито займатись науковою діяльністю про Україну і для України”. Широко розгорнувши українознавчі студії, відділ проклав шляхи до інституалізації української науки. Недарма діяльність товариства вважають першими кроками по створенню прообраза Української Академії Наук.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства об'єднав навколо себе когорту визначних діячів науки і культури України. Серед них були В.Антонович, Ф.Вовк, М.Зібер, М.Драгоманов, О.Кістяківський, М.Лисенко, М.Старицький та багато інших. За три роки діяльності товариству вдалося видати два томи “Записок”, розпочати видання творів М.Максимовича, взяти активну участь в організації III Археологічного з'їзду, придбати газету “Киевский телеграф”, перетворивши її на свій інформаційний орган,

який висвітлював події українського життя, створити власний музей і бібліотеку. Видання українського відділу товариства мали широкий резонанс як в Україні, так і поза її межами. Проте той факт, що відділ мав виразне “українське обличчя”, спричинився до його переслідування. За особистим розпорядженням царя відділ було закрито, а його найактивніші члени – П.Чубинський і М.Драгоманов – вислані за межі України. Емський указ 1876 р. означав майже цілковиту заборону українського слова, що завдало непоправної шкоди українській науці та культурі.

Після розгрому київська “Громада” залишилась існувати на нелегальному становищі. Вона продовжувала роботу з розвитку національної свідомості українського народу, випускала популярні брошури і збірники, співпрацювала із драгоманівською “Громадою” в Женеві. Однак можливість займатись науковою діяльністю була вже втрачена.

Досвід громадівського руху підказав його активним членам навести прямі контакти із національно свідомими силами на західноукраїнських землях. Цей контакт переслідував дві цілі: по-перше, необхідність уникнути ще однієї офіційної заборони українських видань; по-друге, налагодження контактів із західноукраїнською інтелігенцією, поширюючи там серед своїх однодумців ідеї та погляди щодо розвитку української науки.

Тобто, в 70-80-х роках ХІХ ст. українська наукова школа фактично так і не сформувалася на східноукраїнських землях. Російська імперія придушувала будь-які прояви українства на ниві формування наукових інституцій. Внаслідок цього йшов активний відплив українських інтелектуальних сил у Галичину, де функції головного українського осередку взяло на себе Наукове товариство ім. Т.Шевченка.

Предтечею Наукового товариства було літературне товариство ім.Шевченка, утворене у Львові в 1873 р. Ідея організації даного товариства з’явилась серед інтелігенції Наддніпрянської України. Напередодні створення товариства українські діячі зі Сходу: О.Кониський, Д.Пильчиків, М.Жученко і насамперед Єлизавета Скоропадська-Милорадович, до яких прилучилися жертводавці-галичани, зібрали 6 тис. крб. Гроші були призначені для придбання друкарні, яка мала стати центром діяльності окремого запланованого у Львові товариства. Статут цього товариства склали М.Драгоманов і Д.Пильчиків. Отже, ініціатива й матеріальна підтримка щодо створення товариства йшла зі Сходу України, але офіційними засновниками товариства повинні були бути тільки галицькі громадяни. Першими серед них стали, підписавши статут – С.Качала, М.Димет, М.Коссак, О.Огоновський, К.Сушкевич, Т.Барановський та Ю.Романчук.

Основне завдання новоствореного товариства – сприяння розвитку української культурної діяльності, видання літератури, забороненої на Наддніпрянській Україні. Це було тим потрібніше, що три роки після його заснування прийшов новий таємний циркуляр “Емський указ”, яким заборонено було видавати в Російській імперії українські книжки і ввозити їх з-за кордону. Та минуло два десятиліття років, і замість допоміжних функцій Товариство ім.Т.Шевченка стало грати головну роль у формуванні практично усіх напрямів української науки, перетворилося на всеукраїнську академію наук зі світовим іменем та славою. Нова історія Товариства починається з 1892 р., коли воно стає Науковим товариством ім.Шевченка (НТШ).

Завдання, що постали перед НТШ, можна з’ясувати у новому Статуті товариства: “Наукове Товариство ім.Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та шукати (мистецтва) і збирати всякі пам’ятки, старовинні і наукові предмети України-Руси. До того мають служити наукові дослідження з філософії руської і слов’янської та

історії українсько-руського письменства і штуки, з історії археології України-Руси, а також з наук філософічних, політичних, економічних і правничих, математичних, природничих з географією і лікарських; доповіді, розправи і розмови наукові, з'їзди вчених, літераторів і артистів; видання наукових “записок Товариства ім.Шевченка” і інших наукових творів; збирання матеріалів до бібліотеки і музею; премії підмоги вченим літераторам і артистам, а на останку удержування друкарні і книгарні. Товариство має поділитися на три секції: філологічну, історико-філософічну і математично-природописну-лікарську. Для деяких справ наукових може бути вибрана окрема комісія” [1].

У статуті передбачалось видання “Записок НТШ” та зазначалось, що публікації приймаються виключно українською мовою. На той час це був важливий крок на шляху піднесення престижу української мови. Згодом окремі “Повідомлення про засідання” видавались німецькою мовою, яка в той час відігравала чи не найбільшу роль в світовій науковій інформації.

Дійсними членами НТШ могли бути обрані спочатку на секціях, тобто в колах спеціалістів, найбільш видатні українські вчені, які зобов'язувались працювати науково та публікувати свої праці рідною мовою. Крім дійсних членів у роботі НТШ виявляли бажання брати участь також молоді науковці, які ще може і не мали серйозних набутоків, але хотіли зробити свій внесок у роботу Наукового Товариства. Чимало було і таких, хто не мав безпосереднього відношення до науки, але вважав за потрібне активно підтримувати (здебільшого фінансово) діяльність НТШ.

Голову НТШ обирали загальні збори. Безпосередньо для роботи у Товаристві обирались також заступник голови і секретар. Крім того, кожна секція призначала свого представника, який входив до складу товариства.

Секцій у складі НТШ було три: історико-філософічна, філологічна і математично-природничо-лікарська. Секцію очолювали директор, його заступник та секретар. Усі вони повинні були бути дійсними членами НТШ. В свою чергу, секції поділялись на комісії за більш вузькими спеціалізаціями. Комісії очолювали голови – дійсні члени Товариства, але в них могли працювати і звичайні члени. Належне ведення наукових справ забезпечувалося тим, що найважливіші пости в Товаристві обіймали лише дійсні члени. Разом з трьома делегатами секцій до товариства вони становили у ньому більшість. Секції обирали дійсних членів майже виключно з-поміж членів комісій, вимагаючи при цьому, щоб кандидати на дійсних членів мали вже друквані наукові роботи.

Перших 32 дійсних членів було названо на загальних зборах 1 червня 1899 р. на підставі окремого правильника і рефератів, опрацьованих секціями, пильнуючи, щоб кандидат був автором ґрунтовних наукових праць, членом іншої наукової інституції, професором університету тощо.

Головами Наукового Товариства до кінця першої світової війни були обрані О.Барвінський (1892–1896), М.Грушевський (1897–1913) та С.Томашівський (1913–1918). Як бачимо, встановилася непогана традиція, яка надавала товариству внутрішньої сили та згуртованості завдяки тому, що Головою Товариства обирались найбільш авторитетні вчені, праці яких були високого академічного рівня.

Членами Наукового Товариства обирались також іноземні вчені, які були зв'язані з українською наукою. Так, серед перших дійсних членів НТШ було обрано хорватського вченого – патріарха слов'янської філософії Ватрослава Ягича (1838–1923), який до 1874 р. працював в Одеському університеті, а з 1880 р. в Петербурзі. Він був членом усіх слов'ян-

ських академій наук та наукових товариств, видавав та досліджував найстаріші слов'янські тексти. Згадаємо також відомого російського історика літератури Олександра Пипіна (1833-1904) – академіка Петербурзької Академії наук.

З початку 90-х років ХІХ ст. Наукове Товариство ім.Шевченка стало розгортати широку наукову діяльність. Однак особливого розмаху діяльність товариства набрала, коли в 1894 р. до Львова з Києва приїхав молодий професор історії М.С.Грушевський (1866–1934).

Саме у Львові проявився блискучий талант М.С.Грушевського як організатора української науки. Він зумів зробити те, про що мріяли його попередники, зокрема О.Кониський, О.Огоновський, О.Барвінський – перетворити наукове товариство в “Руську Академію наук”. Вже з перших днів перебування на Галичині він активно впливає в організаційний процес налагодження діяльності НТШ.

Грушевський опрацював свою концепцію відродження української науки на базі західної гуманітарної культури. У 1898 році, вже будучи Головою НТШ, Грушевський розробляє і сприяє прийняттю нового статуту товариства, яке повністю переходить на академічні рейки. За словами М.Грушевського, тоді відбулося “глибше переведення (в життя) наукового характеру нашого товариства” [2]. Він творчо використовує структуру західно-європейських академій, тому розвиваються три класичні секції, а також низка комісій: археологічна, юридична, мовознавча, медична, статистична, бібліографічна та ін. Від самого початку діяльність НТШ носила загальноукраїнський характер.

Основні структурні ланки наукового товариства вже були сформовані і запрацювали наприкінці 1898 р. Отже, перша модель організації української наукової інституції почала функціонувати. Схема діяльності товариства проста – засідання, читання рефератів чи повідомлень, затвердження їх до публікації, друк, вихід у світ в середньому через два–три місяці після схвалення до друку. Лише деякі великі, технічно складні томи джерел, пам’яток, фольклорних записів – через рік-два. М.Грушевський виявив також особливий талант редактора, що вміє мобілізувати творчі сили і притягнути їх до спільної праці. Серед авторів утворених ним видань появилися Іван Франко, Володимир Гнатюк, Олександр Кониський, В’ячеслав Липинський, Володимир Щурат, Олександр Колесса, Володимир Шухевич, Федір Вовк та багато ін. [3].

З 1895 р. М.Грушевський – редактор “Записок НТШ”, які зумів підняти до збірників високого наукового рівня. “Записки” перетворюються в найавторитетніший українознавчий орган. За його ж ініціативи почали виходити також збірники інших секцій: “Жерела до історії України-Руси”, “Етнографічний збірник”, “Матеріали до української антропології та етнології”, “Студії з поля суспільних наук та статистики”, “Українсько-руський архів”, “Матеріали до української бібліографії,” серії джерел “Пам’ятки української мови і літератури” та багато інших. За час головування М.Грушевського в НТШ почали вперше в нашій історії виходити періодичні видання в галузі природничих та математичних наук. Це, зокрема, “Збірник математично-природничої секції” (з 1897 р.) та “Лікарський вісник”. При М.Грушевському з 1900 р. почало виходити інформаційне видання про діяльність товариства “Хроніка НТШ” паралельно українською та німецькою мовами.

Михайло Грушевський був також послідовним поборником запровадження української мови в наукову сферу. Це за його безпосередньою ініціативою була проведена у 1899 р. з великим резонансом кампанія за допущення на Археологічний з’їзд в Києві від імені НТШ 30 доповідей українською мовою. Ця акція протесту і бойкоту з’їзду була підкріплена виданням у вигляді “Записок НТШ” двох томів праць членів товариства, під-

готовлених на з'їзд. Діяльність М.Грушевського як керівника наукового закладу, постійні виступи його в російській пресі зробили свій внесок на рішення про відміну ганебних шовіністичних законів про заборону української мови після 1905 р. Подібну нелегку боротьбу йому довелося вести також з польською шовіністичною професурою у Львівському університеті, яка нехтувала формальне рівне право викладання польською чи українською мовами.

Основою організаційної методології Грушевського, яка забезпечила зростання наукового потенціалу національної науки на зламі століть, був тісний зв'язок виховного процесу в Львівському університеті з дослідницькими структурами товариства, бо “університет є не лише школою, але, фактично, і науковою інституцією, що дає можливість кільком соткам людей, а в найгіршому разі кільком десяткам, свobodно віддаватися вищим духовним інтересам, науковим студіям...” [4]. У Львівському університеті існувало п'ять кафедр, де навчання дозволялося українською мовою. Однак польська шовіністична професура блокувала підготовку українських наукових кадрів. Тому професор Грушевський висунув ідею утворення окремого українського університета, де б українська молодь реалізовувала свої наукові проекти рідною мовою. Такий університет був відкритий згодом вже у 1921 р. На початку століття М.Грушевський заходився довкола організації літніх курсів археологічних (1903 р.) та українознавства (1904 р.) – останніх від імені Товариства прихильників української літератури, науки й штуки у Львові. Під час літніх курсів 1904 р. до комплексу дисциплін входили історія України, історія української літератури, історія культурного руху в Галичині, історія Західної Європи у взаємозв'язку з історією України, мовознавство, природничі науки, антропологія, етнографія, етнологія [5]. Організатор української науки Михайло Грушевський завдяки своєму хисту вчителя досяг великих успіхів у формуванні молодого наукового оточення, яке в короткий термін переростає в його школи, секції, комісії тощо. Серед учнів професора можна відзначити: Омеляна Терлецького, Мирона Кордубу, Стефана Томашівського, Степана Рудницького, Юрія Кміта, Зенона Кузеля, Осипа Чайківського, Василя Герасимчука, Івана Джиджору, Івана Кревецького, Івана Крип'якевича та багатьох інших, що згодом продовжили справу свого вчителя.

Зростанню авторитету наукового товариства сприяла діяльність М.Грушевського, спрямована на організацію меценатських фондів Пелехіна, Симиренка, Чикаленка. За їх рахунок було закуплено два великі будинки і організовано видавничі та стипендіальні фонди, розширено бібліотечний та музейний потенціал товариства.

У 1899 р. Михайло Грушевський запровадив інститут виборних дійсних членів як елітарну наукову структуру товариства.. Про великий міжнародний авторитет НТШ свідчить широка участь його членів в різноманітних міжнародних форумах; товариство здійснювало обмін виданнями з 250 науковими установами та видавництвами. Злиття НТШ з міжнародною науковою співдружністю засвідчував хоча би склад його іноземних членів, серед яких були А.Ейнштейн, М.Планк, Д.Гільберт, А.Йоффе, Т.Масарик, О.Шахматов та багато інших.

Велика заслуга Грушевського полягає в тому, що він вичленив наукові дослідження з українознавства з російських імперських структур, створивши для них спільні організаційні форми в рамках Наукового товариства ім.Шевченка. Дане товариство він, незважаючи на відсутність офіційного статусу, вивів на рівень національної академії наук. “Сьогодні Товариство ім.Шевченка організоване цілком за типом західноєвропейських академій наук. Йому не вистачає лише титулу академії і, мабуть довго не вистачатиме...” – писав М.Гру-

шевський, натякаючи на бездержавний статус української науки. Однак, як тільки виникли необхідні політичні обставини, Грушевський розвиває свої організаційні здібності на Східній Україні, формуючи структури Українського наукового товариства, а також потужні основи гуманітарних структур Всеукраїнської Академії наук.

Як організатор академічної школи, Грушевський у своїй практиці проводив лінію, за якою формування Української Академії наук повинно було спиратись на національні кадри. Отже, Михайло Грушевський був найвидатнішим учасником втілення довголітньої мрії української інтелігенції – створення власної Академії наук. Організатор і діяч Наукового товариства ім.Шевченка у Львові та Українського наукового товариства в Києві, Грушевський є для нас символом соборності та неподільності української національної науки та наукової думки.

1. Статут НТШ у Львові. – Львів, 1990. 2. Наукове Товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р. // ЗНТШ. – Львів, 1900. – Т.27. – С.3. 3. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки // Михайло Грушевський: Зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювілейної конф. присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.82. 4. М.Грушевський Добиваємося свого університету // Діло. – Львів, 1897. – № 145. – 12 лип. 5. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Зб. наук. пр. і матеріалів... – Львів, 1994. – С.96.

М.С.Пасічник

ПРОБЛЕМИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ТА РУЇНИ В УКРАЇНСЬКІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ ст.

© Пасічник М.С., 2000

Охарактеризована Хмельниччина та Руїна в українській і зарубіжній історіографії, яка безпосередньо пов'язана з соціально-політичним становищем і зовнішньою політикою України другої половини XVII ст., оцінкою рішень Переяславської ради 1654 р., Гадяцького договору з Польщею та ін.

In article is given Khmelnyctyna description and Debris in ukrainian and foreign historiography, which is immediately associated with socially-political position and external policy of Ukraine of second XVII half a., Pereyaslavka decisions estimation for the sake of 1654 y Gadyatskuiy agreement with Poland and oth.

Уже в кінці XIX ст. українська історіографія диспонувала великим доробком монографічної літератури та археографічних видань, у яких висвітлювалися окремі аспекти нашого дослідження. Водночас розвиток української культури і національної свідомості висував потребу наукової синтези історії України за якнайширшої її популяризації. Першу